

“DI”YA KIRPANDINÊ/TEKÎDÊ DI KURMANCÎ DE Kurmancî’de Tekîd [di]’sı [Di] As An Emphasis in Kurmanji

Hayreddin KIZIL¹

Kurte

Morfema [di]’yê, di Kurdiya Kurmancî de, bo gelek û wate û peywiran tê bikaranîn. Wekî qertafa dema nihayê, daçek û di hin devokên Kurdiya Kurmancî de ji bo qertafa veqetandekê tê bikaranîn. Heman [di], di helbestên klasîk de jî xwe nîşan dide. Di klasîkên Kurdî de bi taybetî di *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî de, ji bo kirpandina peyvên li dû xwe tê bikaranîn Lê ev [di], di pirtûkên derheqê rêzimana Kurmancî de, di roman û nivîsên Kurdî de bi qasî klasîkên Kurdî ne berbelav e. Mijara vê xebatê jî bikaranîna [di]’yê ji bo kirpandinê ye di klasîkên Kurdî de. Mebesta me jî vê xebatê balkişandina Kurdolog û edebiyatnasên klasîkên Kurdî li ser vê mijarê ye. Bi ya me heke em vê mijarê baştir fêm bikin, wê jî klasîkên Kurdî bêtir sûd wergerin. Ji bo vê mijarê ji bilî klasîkên Kurdî em ê hin ji berhemên li ser rêzimanê, romanên Kurdî, sûd wergerin.

Peyvên Kilîdî: di, pîtkirin, peyvik, Edebiyata Kurdi ya Klasîk

Özet

[di] morfemî Kurmancî Kürtçesinde birbirinden farklı görevlerde kullanılmaktadır. Şimdiki zaman eki, edat, ayrıca bazı Kurmanc Kürtçesi ağızlarında tamlama eki olarak kullanılmaktadır. Aynı ek Klasik Kürt edebiyatında da kullanılmaktadır. Fakat Klasik Kürt Edebiyatı’nda özellikle Ehmedê Xanî’nin *Mem û Zîn* adlı eserinde tekid için kullanıldığı görülmektedir. Bu makalenin konusu [di]’nin tekid için kullanılmasıdır. Konunun amacı Kürdolog ve Klasik Kürt Edebiyatı uzmanlarının dikkatini sözkonusu [di]ya çekmektir.

1 Doç. Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. hkhayreddin@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9165-3274>

Bizce tekid [di]'sı dikkate alınırsa Klasik Kürt Edebiyatı daha iyi bir şekilde anlaşılacaktır. Konu için Kürtçe dilbilgisi çalışmaları, Kürtçe romanlar ve Kürtçe klasiklerden istifade edildi.

Anahtar Sözcükler: di, vurgu, sözcük, Klasik Kürt Edebiyatı.

Abstract

[di] as a morphem is used in Kurmanchi Kurdish for different tasks. The suffix of simple present continuous tense, preposition, however it is used as a suffix of noun phrases in some Kurdish dialects such as Kurmanchi. The same suffix is also used in Classical Kurdish literature, and it is seen that it is used as an emphasis and a word particularly in in the book of *Mem û Zîn* by Ahmad Khan –Ehmedê Xanî- in classical Kurdish literature. The subject of this article is to use [di] as a word for emphasis. The aim of the subject is to draw the attention of Kurdologists and experts of Classical Kurdish Literature to [di]. Kurdish grammar studies, Kurdish novels and Kurdish classics were used for the subject. In our opinion, if the subject is understood, Classical Kurdish Literature will be worked out better.

Keywords: di, emphasis, word, Kurdish Classical Literature

Destpêk

Dema “di” bi tenê bê bilêvkerin peyva daçekê, daçeka “di, di...de, re, ve” an jî “di-”ya dema nihayê –wekî **di**xwim, dibînim- tê hişê bihîseran. Lê di zimanê Kurdî de ji bilî daçekbûn û qertafa dima nihayê, [di] wekî bêjeyek ji bo kirpandinê jî tê bikaranîn. Yanî ji bilî dema niha xwendekar an jî xwênerên ku dest bi xwendina berhemên klasîk dikin, bi sê awayan rastî [di]’yê dibin wekî:

Mînak 1

Sûltan **di** ‘esrê her tu yî
Yûsuf **di** nêv Misrê tu yî
Dawûd **di** nêv Qudsê tu yî
Xweş murşîd î **d**’weqtê xwe da²

Mînak 2

Bihna **di** we xweştir bûye
Rengê **di** we geştir bûye
Miska **di** we reştir bûye
Ehlen we sehlen merheba³

2 M. Xalid Sadîni, *Mela Huseynê Batevî Jiyân, Berhem û Helbeşên Wî*, Weşanên Nûbiharê, Îstanbul 2010, ji helbeşa “Îro Me Dî, Newmek Çi Xweş”, r.101.

3 Nesim Sönmez, *Dîwana Şêx Muşerrefê Xînûkî*, Seyda Kitabevi, Diyarbakır 2018, r.277.

Mînak 3

“Qasirnezer in **di** bêteemmul
Hazirxezeb in **di** bêtehemmul”⁴

Bikaranîna [di]’yê di mînaka yekem de bi awayê daçekê ye û ji bo wateya **mayînê, lêbûnê** hatiye bikaranîn. Vêca di mînaka diduyan de heman peyv heye lê li vir [di] ne daçek e. Heke em ji mînaka diduyan hemû [di]’yan derxînin dibe ku wezna helbestê biguhere lê wate naguhere.

Mînaka dawî bi baldarî bê xwendin dê bê dîtî ku, [di]’ya di wê de, ne daçek e. Di helbesta duyem de wekî qertafa veqetandekê⁵ hatiye bikaranîn. Heman bikaranîna [di]’yê di gelek klasîkan de jî tê dîtî. Lê di mînaka sêyem de ne daçek, ne qertafa dema niha ye, li vir mîna mînaka diduya ravekek digel [di]’yê xuya nake ji ber vê mirov nikare bibêje veqetandek e. Li gor Bozarslan [di]’ya mînaka didu û sêseyan peyvika pîtkirin û xurtkirinê ye, ji bo pîtkirin û xurtkirina rengdêr, navdêr û cînavkan tê bikaranîn. Her bi çî awayî be, mixabin di helbestên modern de bikaranînên bi vî awayî nayê dîtî. Lê bi forma wekî “-êd, -êt”ê di hin devokan de hê jî tê bikaranîn. Mebesta me ji vê xebatê balkişandina xwêneran e li ser vê mijarê.

Ji bo vê mijarê em ê ji hin berhemên li ser rêzimanê, romanên Kurdî û klasîkên Kurdî sûd wergirin. Nivîsa me ji destpêkek, du beşan û ji encamekê pêk tê. Di beşa yekem de em ê [di]’yê ji alî bikaranînê ve binirxînin di beşa duduyan de em ê cih bidin wateyên [di]’yê. Ji bo vê, em ê li klasîkên kurdî binêrin û hin nuansên di wateyên [di]’yê de nîşanî xwêneran bidin. Xebat bi encamê xelas dibe.

1. [di] ji alî bikaranînê ve

1.1. [di] di berhemên li ser rêzimana Kurdî de

[di]’ya veqetandekê di berhemên li ser rêzimana Kurdî ya nûjen de bi hurgulî nayê dîtî. Mîsyonerê Amerîkî Samuel A. Rhea di pirtûka xwe de, “êt”ê wekî qertafa veqetandekê bo pirjimarîyê dide. Wekî mînak ev dane: *mâlêt* min, *brâêt* mi, *brâêt wî*, *brâêt wan*.⁶ Xebata duyem ji alî leşkerekî Îngilîzî ve hatiye nivîsîn

4 Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn*, Amadekar: Huseyn Şemrexî, Weşanên Nûbiharê, Îstanbul 2010, r.233.

5 Di Kurdiya Kurmancî de peyv bi alîkariya hinek qertafan digihên hev wekî “bêhna kulîlkan, xaniyê ser rê”. Ji van qertafan re veqetandek tê gotin. Ji ber ku bi riya veqetandekê tiştek ji yên din ji aliyê zayend û mêjerê ve tê veqetandin, ji wan qertafan re veqetandek hatiye gotin. Bnr. Samî Tan, *Rêzimana Kurmancî*, Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Îstanbul 2011, r.93.

6 Ji navê pirtûkê jî tê fêmkirin ev pirtûk li ser devoka Hekarî hatiye amadekirin. Samuel A. Rhea, “Brief Grammar And Vocabulary Of The Kurdish Language Of The Hakari District”, *Journal Of The American Oriental Society*, Vol: X, 1872, r.121.

ev berhem jî li ser vê devokê hatiye amadekirin.⁷ Li gor nivîskar di Kurmanciya Behdînan de ji bo veqetandeka pirjimariyê “-êt”, tê bikaranîn. Hin mînak ji pirtûkê ev in: “malêt gund, darêt dirêj, dewarêt ekser.”⁸

Di nava rêzimannivîsên Kurd de cara yekem Celadet Bedirxan, [di]’ya veqetandekê di pirtûka xwe de dide. Li gor Celadet Bedirxan, veqetandekên Kurdî “-ê, -a, ên” ji hin pronavên/cînavkên Kûrdî çêbûne. Wiha didomîne:

“Belê veqetandekên me ên binavkirî ji pronavine me ên îşarkî bi der hatine. Herwekî pêşdetir dê bête gotin ‘yê, ya, yên’ pronavine îşarkî ne û veqetandekên me ên binavkirî ji wan hatine pê. Di esl û bingehî de gava ev pronav diketin pêşiya navdêrekê û dibûne rengdêrine îşarkî “di”yek dikete navbera wan û navdêrê. Mesela gotina “Hespê Soro” di eslê xwe de “Hespê di Soro” ye.”⁹

Mijara [di]’yê berfirehtir di pirtûka Bedirxan-Lescot de tê dîtîn. Li gor wan hin rojhilatnas rehê vê [di]’yê digihînin zimanê Aramî, li gor van rojhilatnasan ev [di] ji zimanê Aramî hatiye wergirtin.¹⁰

Bedirxan û Lescot guherîna cînavkan û [di]’yê bi tabloyekê pêşkeşî xwêneran dikin. Wekî:¹¹

Tablo 1

Forma Kevin	Forma Modern
Yê di wî	Yê wî
Yê di Soro	Yê Soro
Yê di qenc	Yê qenc
Ya di wî	Ya wî
Ya di Soro	Ya Soro
Ya di qenc	Ya qenc
Yên di wî	Yên wî
Yên di Soro	Yên Soro
Yên di qenc	Yên qenc

Li gor Celadet, cînavkên “yê, ya, yên” bi demê re guherîne û di şiklê “ê, a, ên” de bûne veqetandek û bi paşiya navderan ve zeliqîne. Yanî “Ev hesp yê di Soro ye” dawiyê de bûye “Ev hespê Soro ye”. Heman cînavk wekî “ê baş, a baş, ên baş” ketine pêşiya rengdêran. Mirov dikare guherîna [di]’yê bi sê merhaleyan, di tabloyekê de nîşan bide:

7 Captain R. F. Jardine, *Bahdînan Kurmanji A Grammar of The Kurmanji of the Kurds of Mosul Division And Surrounding Districts Of Kurdistan*, Baghdad 1922,

8 Jardine, *Bahdînan Kurmanji*, r.1.

9 Celadet Alî Bedir-Xan, *Elfabeya Kurdî Bingehên Gramera Kurmancî*, Weşanên Nefelê, Îstanbul 1998, r.68.

10 Emîr Celadet Bedirxan - Roger Lescot, *Kürtçe Dilbilgisi (Kurmancî)*, Weşanên Dozê, Îstanbul 2011, r.106. Lê di pirtûkê da ji bo vê angaşte tu çavkanî nehatiye dayîn.

11 Bedirxan -Lescot, *Kürtçe Dilbilgisi (Kurmancî)*, r.106.

Tablo 2

Merhale 1 –wekî cînavkek-	Merhale 2 –wekî qertafa ravekê-	Merhale 3 (Kurdiya Standart)
Ev hesp yê di Soro ye, Ev hesp yê di baş e	Ev hespê di Soro ye Ev hespê di baş e	Ev hespê Soro ye Ev hespê baş e
Ev mehîn ya di Soro ye Ev mehîn ya di baş e	Ev mehîna di Soro ye Ev mehîna di baş e	Ev mehîna Soro ye Ev mehîna baş e

Di merhaleya yekem de “yê” digel [di]yê wekî cînavk hatiye bikaranîn. Li gor Bedirxan, di merhaleya duyem de navdêr û “yê gihiştine hev – li vir hesp û mehîn-, “y” jê ketiye û wekî: “Ev hespê/mehîna di Soro ye”, maye. “yê”, di forma kevin de wekî cînavk bû, bi forma “ê” bi tenê wekî qertaf maye, û bi “ê”yê têkilîya “hesp” û “Soro”yê tê sazîkirin, “ê” vê wezîfê hildigire ser xwe. Li gor Bedirxan-Lescot di merhaleya sêyem de [di] jî ketiye hewce bi wê jî nemaye. Êdî “Ev hespê/mehîna Soro ye” jî bo ragihandina meramê bes hatiye dîtin.

Li gor Bedirxan-Lescot guherîna cînavkên “yê, ya, yên” û [di] bi van merhaleyên gihiştîye îro. Îro di gelek devokan de, [di] jî cihê xwe rabûye, êdî hevok wekî “Ev hespê Soro ye” maye. Her çiqas di nivîsê de jî bo qertafa veqetandekê ya pirjimariyê “ên” bê bikaranîn jî di gelek devokan de “n”ya “ên”ê nayê bilêvkirin. Di hin devokan de –bi taybetî Behdînan- [di] wekî “-êt”¹² maye û jî bo qertafa veqetandekê ya pirjimariyê tê bikaranîn.¹³

Li gor Hussein Muhammed di hin devokên kurmanciya rojhilatî de “-êd, -yêd” peyda dibe wekî “malêd me, dikanêd bajarî”. Lê di piraniya devokên kurmanciya rojhilatî de wekî “êt, -yêt” e.¹⁴ Bikarneanîna [di]yê di devokên Kurdiya Kurmancî de jî bikaranîna wê pirtir e. Her wekî li jor hat gotin bikaranîna digel [di]yê êdî kêr e. Di gelek devokan de [di] û “-n”ya “-ên”ê ketiye. Di van devokan de “Hespên/mehînên Soro” wekî “Hespê/ mehîne Soro” (“-n” nayê bilêvkirin-) tê gotin. Mirov dikare tabloyekê jî bo forma pirjimariyê nîşan bide:

Tablo 3

Formên kevin ji bo pirjimariyê	Formên nuh ji bo pirjimariyê	Digel [di]ya bi forma “-êt” di hin devokan de
<i>Ev hesp yên di Soro ne</i> <i>Ev hesp yên di baş in</i> <i>Ew mehîn yên di Soro ne</i> <i>Em mehîn yên di baş in</i>	<i>Ev hespên di Soro ne</i> <i>Ev hespên di baş in</i> <i>Ew mehînên di Soro ne</i> <i>Ev mehînên di baş in</i>	Ev hespêt Soro ne. Ev hespêt baş in. Ev mehînêt Soro ne. Ev mehînêt baş in.

12 An jî “-êd”. Li gor Hussein Muhammed, ji aliyê dengnasî ve “D” jî hemû dengên din zêdetir nêzîkî dengê “T” ye. Hussein Muhammed, *Dengnasî Di Kurdî De*, r.95. jî bo pirtûkê bnr https://zimannas.files.wordpress.com/2016/08/dengnas1_05/10/2019

13 Bedirxan-Lescot, *Kürtçe Dilbilgisi (Kurmancî)*, r.109.

14 Muhammed, *Dengnasî Di Kurdî De*, r.100.

Piştî Celadet ev mijar di berhema Kemal Badıllı de tê dîtın. Badıllı di beşa “İsim Cümlelerinde Pekiştirme -Kirpandin Di Hevokên Navdêrî de-” de cih daye vê mijarê. Li gor wî ji bo kirpandinê, di hevokan de, [di] tê pêşiya pêveberê. Wekî:¹⁵

Hes mezzine. (Hasan büyüktür)

Hes dı mezzine. (Hasan şüphesiz büyüktür)

Dınê dı bê binatêye (Dünya muhakkak temelsiz, sonsuzdur)

Dı mezzine, dı bê binetêye.

Li gor Badıllı, [di] wekî gihaneka “û” jî tê bikaranîn. Badıllı ev mînak daye:

Em dı Kurdın, dı xurtın, dı camêrın (Biz şüphesiz Kürdüz ve yiğitiz ve alicenabız)¹⁶

Çend berhemên di serdema me de hatine amadekirin, cih dane vê mijarê. Newzad Hirorî di nivîsekê xwe de li ser “-ê” sekiniye. Di gotara bi navê “Behdîni û Kurmancî” de li ser izafeyan disekine û van mînakên dide:

Kurmanciya Behdîni

“kurêt jîr”

“kiçêt jîr”

Kurmanciya Standart

“kurên jîr”

“keçên jîr”¹⁷

Li gor gotarekê li ser devoka Şemzînan hatiye amadekirin, di devoka Devera Şemzînan de, “-êd, -êt” ji bo pirjimariyê tê bikaranîn.¹⁸ Di gotarê de ev mînak hene:

Kurmanciya Standart

Çiyayên gundê me

Xaniyên bajara

Kitêbên xweş

Devoka Devera Şemzînan

Çiyayêt/êd gundê me

Xaniyêt bajara

Kitêbêt xweş¹⁹

Her wekî di mînakên Hirorî û yên Şemzîni de tê dîtın, dengê “d”yê req bûye û bûye “t”.²⁰ Li gor nivîsa Şemzîni, qertafa dema niha jî “di-“ di heman devokê de req dibe û wekî “êt, êd” (ji bo dema niha) “it/t, id/d” (ji bo dema fireh) tê bilêvkirin. Wekî:

15 Em ê mînanan li gor nivîsina Kemal Badıllı bidin.

16 Kemal Badıllı, *Türkçe İzahlı Kürtçe Grameri) Kürmançça Lehçesi*, Ankara 1967, r.156.

17 Newzad Hirorî, “Behdîni û Kurmancî”, http://www.nefel.com/kolumnişt/kolumnişt_detail.asp?MemberNr=10&RubricNr=24&ArticleNr=1366 22/09/2016.

18 Miradxan Şemzîni, “Devoka Devera Şemzînan Di Nav Zaravayê Kurmancî de”, *Nûbihar*, Hejmar: 144, Havîn: 2018, r.86.

19 Şemzîni, “Devoka Devera Şemzînan di nav Zaravayê Kurmancî de”, r.88.

20 Li gor Hussein Muhammed, ji aliyê dengnasî ve “D” ji hemû dengên din zêdetir nêzikî dengê “T” ye. Muhammed, *Dengnasî Di Kurdî De*, r.100.

Kurmanciya Standart   Devoka Devera Şemzînan

Ez diçim xwendegehê   Ez'êt çime xwendegehê/ Ez yêt çime xundegehê
 Ew kitêban dixwînin   Ew'êd kitêba't xînin/Ew yêt kitêba't xînin
 Em nanî dixwin   Em'êt nan'it xoyin
 Ez ava hinaran venaxwim   Ez ava hinara naxomewe²¹

Mînaka reqbûna "d"yê bi "t"yê di klasîkan da jî tê dîtin.

Zêde bûn dîsa ji nû, min derd û kovan**êt ti** dil
 Nîne Luqmanek bibêjit da û derman**êt ti** dil²²

Di mînakên li jor de hem [di]'ya qertaf hem jî [di]ya daçek de, dengê "d" req bûye û bûye "t".

Ne ji bo sahib rewacan
 Belkî ji bo biçûk**êt** kurmancan²³

Selama min heqîrî sedefek tivê tê kin
 Îro di Cezire heqq e li Melê kin
 Ku ji derba tîrê derman heye lê kin²⁴

Di mînaka dawî de "d"ya "divê" wekî "t" hatiye bilêvkin. Ev jî nîşan dide ku her çi dibe bila bibe dengê "d"yê req dibe û dibe "t". Mînakek din:

Sitiyên Xanan çil pitir in
 Fincanên jahrê lêk digêrin
 Yek vedixwet çar pê**t** mirin²⁵

Di rêzika jorîn de "pê't mirin", vêca qertafa dema nihayê wekî "t" hatiye bilêvkin. "Yek vedixwet çar pê dimirin."²⁶

21 Şemzîni, "Devoka Devera Şemzînan di nav Zaravayê Kurmancî de", r.86, 89. Heman mijar di berhema Rhea de jî heye. Rhea, "Brief Grammar And...", r.123-128. Ji bo xebatek li ser berhema Rhea û ya Jardine bnr Samî Tan, *Nirxandineke Zimanzanî Li Ser Du Berhemên Biyanî yên Rêzimana Kurmancî*, teza maştêrê ya neçapkirî, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Mardîn 2018.

22 Perto Begê Hekkarî, *Dîwan*, Amadekar: Tehsîn Îbrahîm Doskî, Weşanên Nûbiharê, Îstanbul 2014, r.213, di heman helbestê de "curh û pîkan**êt ti dil**", r.213; "awatêt ti dil", fermanêt ti dil", "eywanêt ti dil", "wêranêt ti dil", ehzanêt ti dil" derbas dibin, r.213; "birin**êt ti dilan**", r.239.

23 Ehmedê Xanî, *Newbehara Biçûkan*, Navê Weşanxanê, cih û diroka çapê tune, r.3. ji bo mînakên guherîna "d"yê bnr Muhsin Kızılkaya, *Kayıp Dîwan*, Weşanên Îletişimê, İstanbul 2001, r.10, 60-61.

24 Melayê Cizîrî, *Dîwan*, Amadekar: Selman Dilovan, Weşanên Nûbiharê, Stenbol 2012, r.311.

25 Kızılkaya, *Kayıp Dîwan*, r.81

26 Ji bo hin mînakên din bnr Ayhan Yıldız, "Referansên Gramera Kurdî di Edebîyata Devkî ya Gel da", *Dil Bilimleri Klasik Sorunlar-Güncel Tartışmalar*, Weşanên Mardîn Artuklu Üniversitesi, Editor: M. Nesim Doru-Ömer Bozkurt, Mardîn 2018, r.163-164.

1. 2. [di] wekî veqetandekê di pexşan û helbestan de

Her çiqas di pirtûkên li ser rêzimana Kurdî de ev mijar hindik be jî lê di pexşan û helbestan de gelek mînak hene ji bo bikarananîna [di]’yê. Em ê di vê beşê de ji metnên herî kevin ên tespîtîkirî heta metnên serdema me mînakan bidin ji bo mijarê. Vêca wê bê dîtin ku ev [di], di berhemên devkî û nivîskî de wekî veqetandek di ravekan de tê bikaranîn.

Berhemên Bayezîdî bo pexşanûsa Kurdiya Kurmancî dikare wekî pexşanên destpêkê bê zanîn, Mele Mehmûdê Bayezîdî di berhemekê xwe de behsa berhema Teremaxî dike, ji ber vê mirov dikare wekî pexşana yekem a Kurdiya Kurmancî, *Tesrîfa Teremaxî* qebûl bike.²⁷

Em ê bi ya Bayezîdî bikin û ji Teremaxî dest pê bikin li dû wê li pexşan û helbestêd mayî binêrin bo vê mijarê. Teremaxî di berhema xwe de, “êd”ê wekî veqetandeka pirjimariyê bi kar tîne. Wekî:

“...du mirovê**êd** navê Yûsuf û Hesên murad dibe.”²⁸

“Serf, di lugetê**êd** Ereban de...”²⁹

“...yanî birrek muennesê**êd** bi van navan.....”³⁰

“Ewela ji boy fê’lê mesderek lazim e ku fê’l bi eqsamê**êd** xwe ji wî mesderî şeq bibe, yanî cida bibe.”³¹

“Di behsa edat û ‘elamatê**êd** fê’la mudari’ da ye.”³²

Wekî ji mînakan jî diyar e “-êd” ji bo pirjimariyê bi wateya “-ên” hatiye bikaranîn. Tenê di mînakekê de “di lugetê**êd** Ereban de” ji bo yekjimariyê bi kar aniye. Merdan Newayî dema bi Kurdiya îro dide şûna “-êd” qertafa “-ên” bi kar tîne. Lê şûna “di lugetêd Ereban de” “di zimanê Ereban de” gotiye.³³

Heman bikaranîna “-êd”ê, di berhemên Bayezîdî de jî heye. Wekî mînak:

“Şerefxan e, ji mîrê**êd** Hekariyan e û ji nesil Ebbasî.”³⁴

“Neqil dikin ku carekî melayek û du nefer mirofê**êd** cahil nexwendî, hersê bûyne oldaşê**êd** yekûdu bi rê da diçûn.”³⁵

27 Bayezîdî derheqê vê metnê de wisa dibêje: “.....elbete weko talbê mirada xwendina serf û neho û made û mentiq û ‘ulûmê**êd** mayî dikin, elbete berî metin û ‘ibareya ‘Elî Teremaxî bixwîn û ji ber bikin, paşî dest bi ‘ulûmê**êd** mayî bikin...” Bnr Mela Mehmûdê Bazîdî, *Cami’eya Risaleyan û Hikayetan Bi Zimanê Kurmancî*, Amadekar: Ziya Avci, Weşanên Lîs, Îstanbul 2010, r.56.

28 Mela Eliyê Teremaxî, *Tesrîfa Teremaxî*, Metn û Analîz: Merdan Newayî, Weşanên Nûbiharê, Îstanbul 2018, r.77.

29 Teremaxî, *Tesrîfa Teremaxî*, r.76.

30 Teremaxî, *Tesrîfa Teremaxî*, r.78.

31 Teremaxî, *Tesrîfa Teremaxî*, r.81.

32 Teremaxî, *Tesrîfa Teremaxî*, r.89.

33 Bnr Teremaxî, *Tesrîfa Teremaxî*, r.110. ji bo mînakên din bi kurdiya îro bnr heman berhema, r.111, 114, 122.

34 Bazîdî, *Cami’eya Risaleyan û Hikayetan Bi Zimanê Kurmancî*, r.54.

35 Bazîdî, *Cami’eya Risaleyan û Hikayetan Bi Zimanê Kurmancî*, r.59.

Mîrzoyê Reş hebû, ji tayfeyêd Êzîdiyêd Wanê bû.³⁶

Wekû ekrad bi rê ve diçin, eger li rê mesela ji heywanêd ko dirinde ne mesela şêr û piling û gur û herçî evne oxir hesêb dikin. Lakîn eger wekû heywanêd bêzerer wekû rovî û kêrgû û **êd** mayî, evne şûm hesêb dikin.³⁷

Ekrad di malêd xwe de zêde mikerrem in.³⁸ -bi ikram in-

Konêd ekradan jî derece derece dibin.³⁹ –pile pile, di ser hev re ne-

“Di” wekî “-êd” di romanên Kurdên Kafkasê de jî tê dîtin. Ereb Şemo, “-êd”ê wekî veqetandekê di romanên xwe de bi kar tîne:

Cahilêd gund mera hatin, ...⁴⁰

Ew ken, ew şabûna cahila, kilam û listka wana, kincêd xorta: oyme, arxaix, bîşmêt û çêrkezî bûn, kolosêd serê wan tijî şar-şîmaqî bûn, rîşêd şar-şîmaqîya dihat, dikete ser çavê xorta.⁴¹

Rastî jî nava milletêd wandera kesê notlanî kurmanca, -mê, dêwêr xweyke tunne, îlam xweykirina pêz.⁴²

Merîyêd biçûk diçe rast...⁴³

.....wekî nêzîk dibin rojêd goma, axila û çêra qira; dewar jî xwe kîvş dike, wekî nêzîk dibin rojêd tewla û girêdana wana her yekê ber afirê xwe....⁴⁴

Di hevpeyvîneke nuh de dîsa em rastî vê bikaranînê tîn. Di axaftina xwe de Hinara Tajdîn –ew bixwe ji Kurdên Kafkasê ye- di gelek cihan de “-êd”ê wekî qertafa ravekê bi kar tîne. Di hevpeyvîna xwe de li hin cihan, di heman hevokê de, “-êd” “-ên”ê digel hev bi kar tîne. Mirov dikare mînakên tesîra Kurdiya standart li ser devokê di van hevokan de bibîne:

Milet, mîna teyrêd hur, erş û kursî aza û bê turs meqeske, çavêd tu dayîkan da hêsirên şewat nehurikin, behr û okiyane bê bîne dilkovan çênebin.⁴⁵

Nasiya min bawer bikin tevî temamê nivîskarên me yên Ermenîstanê re hebûye, rast e ez ciwan bûm, lêbelê komekdariya wan ra ez gelekî razî bûm.⁴⁶

Demeke bîr nekiriye, her mehê carekê yan du caran nivîskar, helbestvan,

36 Bazîdî, *Cami'eya Risaleyan û Hikayetan Bi Zimanê Kurmancî*, r.61.

37 Mela Mehmûdê Bayezîdî, *Adat û Rusûmatnameê Ekradiye*, Lêkolîn: Jan Doşt, Weşanên Nûbiharê, Îstanbul 2010, r.98.

38 Bayezîdî, *Adat û Rusûmatnameê Ekradiye*, r.75.

39 Bayezîdî, *Adat û Rusûmatnameê Ekradiye*, r.123

40 Ereb Şemo, *Şivanê Kurmanca*, Amadekar: Mîstefa Aydogan, Weşanên Lîsê, Diyarbakır 2016, r.59.

41 Şemo, *Şivanê Kurmanca*, r.57.

42 Şemo, *Şivanê Kurmanca*, r.53.

43 Şemo, *Şivanê Kurmanca*, r.21.

44 Şemo, *Şivanê Kurmanca*, r.67. Heman bikaranîn di navên berheman de jî tê dîtin: Erebê Şemo, *Kurdêd Elegezê*, Weşanên Belkî; Heciyê Cindî, *Hikyatêd Cimaeta Kurda I-VI*, Weşanên Rûpelê.

45 “Hinara Tajdîn: Min di 13-14 saliya xwe de deşt bi nivîsarê kiriye!” Hevpeyvîn: Nihad Gültekin, *Nûbihar*, Bihar 2019, hejmar: 147, r.68.

46 “Hinara Tajdîn: Min di 13-14 saliya xwe de deşt bi nivîsarê kiriye!” r.68.

rewşenbîrê**en** me diciviyân di mala nivîskarê**en** Ermenîstanê da, enene dikirin pirtûkê**en** wekî bihatina weşandinê û gelek **pirsêd** miletîyê va girêday. ⁴⁷

Wan civîna da hazir dibûm, gelek bîranînê**d** min yê**n** giranbiha hene, tevî wan rojê**d** bihûrî da. ⁴⁸

Em gelekî serbilind û kubar bûn boy ziyaner rewşenbîrê**d** xwe, nivîskar û şayîrê**d** xwe, pirofêso**r**, lêkolînerê**en** xwe. Çawa serê xwe ber navê Fêrîkê Êsiv, Heciyê Cindî, Casimê Celîl, Emînê Evdal, Wezîrê Eşo, Eliyê Evdilrehman, Karlêne Çaçanî û yê**d** mayîn netewînî. ⁴⁹

Di rojnama *Riya Teze* da gelek kar û kîrînê**d** hêja yê**n** giranbiha dihatin derbaskirinê. ⁵⁰

Guhdariya her gilî û gotinê**d** bajarvanan dikirin, daxwaza wan tanîne sêrî. ⁵¹

“-êd” di wergerên bo Kurdî de jî tê dîtîn. Mirov, di wergera “Sözler”ê de, ya ku ji aliyê Mele Zahirê Melezgirdî ve hatiye wergerandin, rastî gelek mînakan tê. Çend mînak bi Kurdiya wî, ev in:

Ez ê **êd** wê yê hêjayî bibêjim. ⁵²

“Li her ciyî da axiftoka padişah heye û fermanberê**d** wî hene. ⁵³

“Ey padişahê me yê ku bi qencyê**d** xwe va perwerde dîke! ⁵⁴

1.3. “Di” di Berhemên Folklorîk de

Ji bilî klasîkan di berhemên folklorîk de jî [di] tê dîtîn. Her wekî:

Şahî't xewa xwe dîtiye

Xanî b'çavê't xwe dîtiye ⁵⁵

Ev rêzik ji *Destana Kela Dimdimê* ye, ji dengbêjekê ji devera Hekarîyê hatiye wergirtin. Nivîskar di destpêkê da nivîsiye ku midaxeleyek bi usluba orijînal nekiriye. ⁵⁶ Heke li rêzika “Xanî b'çavê't xwe dîtiye” bê nêrîn, dê bê dîtîn ku li vir. [di]’ya qertafa ravekê wekî “êt” hatiye bilêvkirin. “Xanî bi çavên **di** xwe dîtine.”

“Xwezî ji xêrê **di Xwedê** ra xwedanxêrekî mizgîniyeke xêrê bianiya

Bigota efûya Bavê Becet ji qapiyê hukûmatê derketiye

Mîn bi çavê serê xwe bidîta fenanî cara li qarşî xort û bendê **di Xerza**” ⁵⁷

47 “Hinara Tajdîn: Min di 13-14 saliya xwe de deşt bi nivîsarê kiriye!” r.68.

48 “Hinara Tajdîn: Min di 13-14 saliya xwe de deşt bi nivîsarê kiriye!” r.68.

49 “Hinara Tajdîn: Min di 13-14 saliya xwe de deşt bi nivîsarê kiriye!” r.68.

50 “Hinara Tajdîn: Min di 13-14 saliya xwe de deşt bi nivîsarê kiriye!” r.69.

51 “Hinara Tajdîn: Min di 13-14 saliya xwe de deşt bi nivîsarê kiriye!” r.69.

52 Bediuzzeman Seîdê Nûrsî, *Ji Hemîşkên Nivîsoka Ronahiyê*, Wergêr: Muhemmed Zahidê gunehkar, Weşanxaneyê Zehra, Îstanbul 2016, r.35.

53 Nûrsî, *Ji Hemîşkên Nivîsoka Ronahiyê*, r.46

54 Nûrsî, *Ji Hemîşkên Nivîsoka Ronahiyê*, r.49.

55 Kızılkaya, *Kayıp Dîwan*, r.60-61

56 Muhsin Kızılkaya, *Kayıp Dîwan*, Weşanên Îletişimê, İstanbul 2001, r.10.

57 Ayhan Yıldız, *Hûnera Vegotina Bedew A Devkî û Nivîskî, I*, Weşanên Lorya, İstanbul 2017,

Bejna zirav ji hê ve têyo
 Min bi xwe qar e ez nevêyo
 Yêt şitî bejna zirav neçêbûne
 Li çend iqlîmêt dinyayêyo⁵⁸
 Beriyêt me bi rê ketin çûne bêra danê rojê...⁵⁹

1.4. [di], di helbestên klasîk de

Her wekî me li jor nivîsî [di] wekî veqetandekê di klasîkên Kurdî de gelek tê bikaranîn. Di van berheman de hem ji bo ravekên navdêrî, hem jî ji bo ravekên rengdêrî tê bikaranîn.

Cudahiyên klasîkan ji bo bikaranîna [di]'yê balkêş e. Berhemên klasîk hem ji bo pirjimariyê hem jî yekjimariyê [di]'yê wekî qertafa ravekê/veqetandekê bi kar tînin. Di pexşanên Kurdî de [di] li gor devokên Kurdî diguhere yanî li gor devoka nivîskar diguhere. Lê ji ber ku bi sedan sal in klasîkên Kurdî tînin nivîsîn êdî standardek çêbûye. Helbestvanên klasîk di helbestên xwe de li gor devokên xwe tevnagerin. Li gor rêgezên standart helbestên xwe dihûnin ji ber vê di gelek klasîkan de vê bikaranîna [di]'yê tê dîtîn. Ji bo balkişandinê em ê ji gelek deveran ji gelek metnên klasîk mînakan bidin:

Ev çî remz û hal e babo bêje min
 Goti babê "Rohniya **çavê di min**"⁶⁰

Paşê çendî dîtî ew nûra sebî
 Rohniya **çavê di bapîrê xwe** bî⁶¹

Ez çîqa bêjim jî kêmahî dibêjim wesfê şah
 Ê ku dîtî bêxered bawer dikit **qewlê di min**"⁶²

Rabûme bi van **dîlê di xemgîn**
 Şayed bikira qîrar û teskîn"⁶³

r. 184. Kılama "Bavê Becet Şêxê Kubar", nivîskar bi xwe jî bandê Dengbêj Şakiroyê Bedîh, deşîfre kiriye. Ji bo hin mînakên digel [di]yê bnr Yıldız, "Referansên Gramera Kurdî di Edebîyata Devkî ya Gel da", r.185-186.

58 M. Xalid Sadînî, *Heyranokên Kurmancî*, Weşanên Nûbiharê, Îstanbul 2011, r.32.

59 Sadînî, *Heyranokên Kurmancî*, r.35

60 Melayê Bateyî, *Mevlid-i Nebî*, Weşanên Ayfa Basın, cih û dîroka çapê tune ye, r.14. Di vê metna mewlûdê wekî "Ew çî remz û hal e..." bi "w"yê hatiye nivîsîn, di xebata Sadînî ya li ser Mela Huseynê Bateyî de, -hem di metna latînî, hem di metna Erebi de wekî "Ev çî remz û hal e" derbas dibe, me jî ev pejirand. Bnr Sadînî, *Mela Huseynê Bateyî...*, r.191. Metna bi herfên Erebi li dawiya pirtûkê ye.

61 Bateyî, *Mevlid-i Nebî*, r.28.

62 Seyid Eliyê Findikî, *Dîwan*, Weşanên Nûbiharê, Çapa 8em, Îstanbul 2018, r.270.

63 Dîwana Weda'î, *Vejanî: Se'îd Dêreşî*, Weşanên Nûbihar, Îstanbul 2012, r.114.

Bi van etbaqê **elfazê di zêrîn**
Digotin wan bi ev tehqîq û ayîn⁶⁴

Miskê ezfer ya şebê deycûre ya **marê di reş**
Ya kemendê turreyê şebrengê terraran e ev⁶⁵

Dunya li min pur bû elem
Efxan dikim ez dem bi dem
Derdê di min nayê qelem⁶⁶

Qesda te ye ger tu bikî **islaha di nefse**
Mehfûz bike ricsê⁶⁷

Sed carî bi **naleyê di cansoz**
Sed ah û fixan ji sîne-cansoz⁶⁸

Ser daniye ber zemîn ji teqşîr
Du taze **gulê di bade** şebgîr⁶⁹

Remzeyek min dî ji tîran hate cergê min xedar
Du birîn bûne di qelbê min nema sebr û qerar
Ew çi êtûn e di dil da min disojit pêt û nar
Kuştîme **çavê di reş** wan hawiran kîrme kebab
Lew dinalim ez ji derdan kevtîme halek xirab⁷⁰

Ey Şahê Hilwe û Heddad rohnîya **çavê di min**
Ez dizanim piştî te lezzet nema d'umrê di min⁷¹

Di *Dîwana Şêx Muşerrefê Xinûkî* de, di helbestekê de gelek pir hatiye bikaranîn. Navê helbestê “Ey Behaeddîn Ey Ronahiya **Çavêd Min**” e⁷². Di vê

64 Mela Ebdulfettah Hezroyî, *Dîwana Fethî*, Berhevkirin: Tehsîn Îbrahîm Doskî, Latînzekirin: M. Xalid Sadînî, Weşanên Nûbiharê, Îstanbul 2012, r.66.

65 Hezroyî, *Dîwana Fethî*, r.128.

66 Mela Mihemedê Liceyî, *Dîwana Hadî*, Weşanên Nûbiharê, Îstanbul 2012, r.176.

67 Liceyî, *Dîwana Hadî*, r.66

68 Selîmiyê Hîzanî, *Yûsuf û Zuleyxa*, Edîsyon-Krîtîk û Amadekar: Ayhan Tek, Weşanên Nûbiharê, Îstanbul 2013, r.386.

69 Hîzanî, *Yûsuf û Zuleyxa*, r.388.

70 Muştêfa Dehqan, “Du helbestên Kurdî yê Misîfê Xan Beg”, Wergera Ji Îngilîzî: Mehmet Şîrin Filîz, *Nûbihar Kovara Çandî Hunerî Edebî*, Hejmar: 137, Payîz 2016, r.42.

71 Fîndîkî, *Dîwan*, r.268. “hilwe û heddad” navê du gundên Qamişlo ne.

72 Sönmez, *Dîwana Şêx Muşerrefê Xinûkî*, r.180-182.

helbestê de gelek mînak hene ji bo vê [di]'yê. Em ê çend mînakên digel [di]'yê hatine bikaranîn li vir binivîsin. Wekî:

“Ger Xuda heske tu jî dê bê ji bîr kî zehmetan
Bête nav feqyan bibî çîçek li ber **bîhna di min**”⁷³

“Her du çavan wekî gulavan radimûsim ey bira
Daima min tu li bîrî hazirî li **qelbê di min**

Her zeman û her mekan her tu li ba min hazir î
Carekê wenda tu nabî tu ji **efkarê di min**”

“Ey Behaeddîn tu jî min daima winda neke
Qet tu caran tu neke ji dil ey **terka di min**

Em digel ehlê çeman hem Rebenok û medrese
Rahetin em bêmereq bawerke wî **qewlê di min**

Ez mela “Ebdulhemîd û Behaeddîn û gel feqan
Piştî îdê çûn Rebenokan em li ba **şêxê di min**”⁷⁴

Heke em bi hurgilî li van mînakan binêrên em ê bibînin ku [di], di van helbestan de hem ji bo yekjimariyê wekî “bîhna di min”⁷⁵ hem ji bo pirjimariyê “efkarê di min”⁷⁶ tê bikaranîn. Dîsa hem ji bo ravekên navdêrî wekî “islahî di nefse”⁷⁷ hem jî ji bo ravekên rengdêrî “marê di reş”⁷⁸ tê bikaranîn.

[di], di klasîkên Kurdî de wekî “-êd, -êt” jî tê dîtin:

Ne ji bo sahib rewacan
Belkî ji bo biçûkê kurmancan⁷⁹

Di şerha “Gulzara Hemûkan Şerha Nûbihara Biçûkan” de wekî “biçûkê Kurmancan” derbas dibe⁸⁰ lê di nusxeyekê de wekî “biçûkê kurmancan” derbas dibe.⁸¹

73 Sönmez, *Dîwana Şêx Muşerrefê Xînûkî*, r.181.

74 Sönmez, *Dîwana Şêx Muşerrefê Xînûkî*, r.180.

75 Sönmez, *Dîwana Şêx Muşerrefê Xînûkî*, r.181.

76 Sönmez, *Dîwana Şêx Muşerrefê Xînûkî*, r.180.

77 Liceyî, *Dîwana Hadî*, r.66

78 Hezroyî, *Dîwana Fethî*, r.128.

79 Ehmedê Xanî, *Newbehara Biçûkan*, Navê Weşanxanê, cih û diroka çapê tune, r.3

80 Ehmed Hilmî el-Qoxî ed-Diyarbekrî, *Gulzara Hemûkan Şerha Nûbehara Biçûkan*, Weşanên Diyarbakır Söze, Diyarbakır, Dîroka çapê tune, r.14.

81 Ehmedê Xanî, *Newbehara Biçûkan*, Navê Weşanxanê, cih û diroka çapê tune, r.3

Her wiha dîsa di metna ku Abdullah Yaşın wergirtî de wekî “biçûkêt kurmancan” derbas dibe.⁸² Di metna ku Zeynelabidîn Zinar latîniye kiriye, tê de wekî “biçûkê **di** Kurmancan” derbas dibe⁸³

“Pêxember gelek nav di wana dida
Digo: Ey Musilman û ehlê**d** Xuda”⁸⁴

Digel deh hezar leşkerê**d** pehlewan
Mixabin nikarin êrîş bikne wan⁸⁵

2. [di], Ji Aliyê Wateyê ve

Wateya [di]ya daçek û “di-“ya dema niha diyar in di hevokê de. Lê wateya [di]’ya mijara vê gotarê çi ye? Ev [di], hem digel ravekan wekî veqetandekê hem jî bê ravek tê bikaranîn. Mebesta ravekê tê zanîn, reng û dirûvê tişteki/kesekî diyar dike wekî: qelema mezin, deftera biçûk an jî kesek/tiştêk îzafê dike bi bal kesekî ve wekî bavê Hesên, deftera wî.

Herwekî di destpêkê de jî hat gotin, li gor Celadet Bedirxan, di Kurdiya Kurmançî de, [di] diket navbera “ê/yê û navdêr, cînavk û rengdêr” wekî: Ev hesp **ye di Soro/wî/baş** e/ye. Bi dûre ev taybetî di gelek devokan de wenda bû. Lê ji mînakên jî tê fêmkirin, di hemû klasîkan de [di], hem bi ravekan re û hem bê ravek tê bikaranîn. Devokên Kurmançî yê ku niha [di]’yê bi kar tînin, [di]’yê ji bo pirjimariyê bi kar tînin. Lê di klasîkên Kurdî de û berhemên folklorê de ji bo yekjimariyê jî tê bikaranîn. Gelo ev ji nezanîna bikaranîna [di]’yê ye an jî taybetiyeke din li vir heye? Mirov dikare sebaba vê bikaranînê di weznê de bigere? Yanî [di] ji bo temamkirina wezna helbestanê tê bikaranîn? Bersiva van pirsan dîsa pîrsek e: Heke wisa be ji bo helbestvan kêmasî çênabe? Ji ber ku di helbestên klasîk de gelek tê bikaranîn.

Ji bo vê bikaranîna [di]’yê nêrînên Bozarslan balkêş in. Li gor Bozarslan [di], tê berî navdêr, rengdêr û cînavkan û ji aliyê wateyê ve hêz dide peyvên li dû xwe. Bozarslan [di]’yê wekî peyvikekê qebûl dike. Li gor wî, [di] “peyvîka pitkîrîn”⁸⁶ û

82 Abdullah Yaşın, *Kürt Filozofu Şeyh Ehmedê Xanî Hazretleri*, Weşanên Lîs, Ankara 2012, r.207.

83 Ehmedê Xanî, *Hemû Berhem*, Weşanên Lîsê, İstanbul 2008, Zinar di pêşgotina xwe de ji bo agahiya li ser nusxeya jê wergirtî wisa dibêje: Me ev nusxeya Nûbarê li gorî nusxeya 1906’î ya Stenbolê û ya Albert von Le Coa a ku di 1903’yan de li Alemanyayê çap bûye amade kir.” Bnr heman berhem r.312.

84 Tîrêj, *Mewlûda Pêxember*, Weşanên Peywend, Stenbol 2015, r.51. “Neyarêd Xuda...”, heman berhem, r.52.

85 Tîrêj, *Mewlûda Pêxember*, r.54. “kulîlkêd zer”, “gulêd rengê reng” heman berhem, r.63.

86 Bozarslan, “peyvîk”ê wisa rave dike: Peyvîk, peyva kurttirîn a yekmane ya ku ji devê mirov derdikeve yan tê nivîsîn; peyva kurttirîn a ku ji devê mirov derdikeve yan tê nivîsîn û tenê mana yek tiştêk dide, tenê mana yek tiştêk jê tê fêmkirin, jê tê zanîn. Hvm “kelîme” ya Erebi

xurtkirina navan e" û berî hin navan an cînavkan an jî rengdêran⁸⁷ tê bikaranîn û wan navan pît dike, xurt û zexm dike.⁸⁸

Bozarslan, bêjeya xurtkirina wateyê yanî "peyvika pîtkirînê" wekî têgiheke rêzimanî bi kar tîne. Li gor wî "peyvika pîtkirînê" wek termeka rêzimanîyê, "ew peyvik e ku, bi serê xwe çu maneyê nade; tenê ji bo pîtkirina mana peyviyeka berî xwe yan li pey xwe bi kar tê anîn û mana wê peyvikê pît dike, xurt û zexm dike" dibêje û mînakan dide. Wekî "zipî"ya di peyva "zipî zer, zipî ziwa"yê. Li vir zer û ziwa bi "zipî"yê pît dibin. Dîsa "xêz" di "xeml û xêz"ê da, xeml bi xêzê pît dibe. Her wisa "çil" a ku berî navên rengan û peyva "sayî"yê wekî "çil sor", "çil sipî, çil zer, "çil sayî" tev bi "çil"ê pît dibin, xurt dibin û zexm dibin.⁸⁹

Her wekî li jor hat gotin li gor Bozarslan, [di] bêjeya xurtkirina wateyê ye. Ev peyv wateya peyva li dû xwe xurtir dike. Bozarslan ji bo [di]ya peyvika pîtkirînê van mînakan dide:

"Hindek **di** mîsalê Zîn zerî ne/ hin şubhê Memê di mişterî ne⁹⁰. Li gor Bozarslan li vir [di]yê, navên "mîsal" û "mişterî" pît kirine.

"Gava ku te ez birim ji sazî/ ne dengê **di** min hebû, ne gazî"⁹¹ Li vir [di]yê cînavka "min"ê pît kiriye.

"Hîkayatên **di** işqê pîrr dirêj in/ Emanet, sîrrê işqê hûn mebêjin (Siyahpoş) li vir [di]yê navê "işqê" pît kiriye.

Bozarslan ji folklorê jî ji bo pîtkirîn û xurtkirina navan van mînakan dide:

"Lê lê domamê, îşev bîst û çarê, domam, lê **di** çile ye/ Xwedê zane, bejna domama mi mîna ye stêra sibê ku disekine, domam, lê, li qulbe ye (Strana Civatan) "Tu bûyî sebeb, te serê me xist vê qezayê, vê belayê/ Ma tu nizanî, ji berê ve wesyet wesyeta kalikê me yê **di** Nasir e, ji roja sêşemê heta bigîje çarşemê, şer li mala me nayê! (Strana Civatan)⁹²

Ji bo pîtkirîn û xurtkirina rengdêran van mînakan dide:

"Kurmanc-i ne pîrr **di** bêkema in / Emma **di** yetîm û bêmeçal in.⁹³ Li vir

ye. Bozarslan, *Ferhenga Kurdî*, c.III, Weşanên Deng, İstanbul 2018, r.550. Bozarslan wateya "pît"ê wekî "zexm, hêzdar, têrhez, şidiyayî rave dike. Bnr *Ferhenga Kurdî*, c.III, r.638.

87 Bozarslan, ji bo rengdêrê peyva "salixnavê, ji bo cînavkê peyva "şûnnav"ê bi kar tîne.

88 Mehmet Emin Bozarslan, *Ferhenga Kurdî*, c.I, Weşanên Deng, İstanbul 2011, r.701-702.

89 Bozarslan, *Ferhenga Kurdî*, c.III, r.550-551.

90 Xanî, *Mem û Zîn*, r.67.

91 Xanî, *Mem û Zîn*, r.299, Hem di metna Şemrexî de "birîm" hem jî di metna Jan Doşt de wekî "birîm", r.713 derbas dibe lê Bozarslan wekî "birîm/-birîm-" nivîsiye bi me divê wekî "birîm" bibe jê pêşîya metnê wisa tê fêmkirin. ". Bnr "Ney bûm û ez di 'alema neyiştan/Mey bûm ez, ne bi deştê meypereştan" bnr Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn*, Amadekirin: Huseyn Şemrexî, r.299; Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn* -Şîrove û Kurdiya Îro: Jan Doşt, Weşanên Avestayê, İstanbul 2010, r.713.

92 Mehmet Emin Bozarslan, *Ferhenga Kurdî*, c.I, r.701-702.

93 Xanî, *Mem û Zîn*, r.42.

[di]’ya malika yekê, rengdêra “bêkema” pît kiriye, [di]ya malika zyan jî navê yetîm pît kiriye.

“Bêhiş dikevin, gelek dimînin/ Gava we ku radibin, **di** dîn in⁹⁴

“Emma bi wî agirî we geş bûn/ te d’go qe nexweş nebûn, **di** xweş bûn⁹⁵

“Dinê qenc e, tijî şêr bin/ ji xêran ra **di** xweşmêr bin/ ne ew betal û bêkêr bin.” (Feqiyê Teyran)

“Hin gulê bûnber in/ hin **di** şîrîn, esmer in⁹⁶

“Keçik dibê: Feqî, heyran, dilê min sêlek e ji van sêlên, lo, **di** hesinî/ Agirek li ser e, lo, yek li bin î/ De tu were ji mi ra bêje, gelo tu ezêb î yan bijin î” (Strana Civatan)

“Hecî Musa Begê digo Gulê, narînê, tu dizanî ez Hecî Musa Begê Xwêtî me, axayê vî welatê **di** jorîn im/ Ez ji Xwedayê mezin, Rebê alemê hevî dikim ku ez rojek di nava baxçê bavê te da tenê te bibînim. (Strana Civatan)⁹⁷

Her wekî di mînakên li jor de jî tê dîtin piraniya mînakên ravek in. Wekî: ““Hîkayatên **di** işqê...”, “welatê **di** jorîn” hwd. Hin mînakên li jor jî vî taybetiyê nîşan didin. Hin jî bêravek in. Wekî: “xêran ra **di** xweşmêr bin”, “Emma **di** yetîm”, “**di** dîn in” hwd. Çend mînakên din ji klasîkên Kurdî wiha ne:

Mînak 1

Dinê qenc tijî şêr bin

Jê xêran ra **di** xweşmêr bin

Ne mislê min **di** bêkêr bin

Dibê kesp û dibê kar e⁹⁸

Mînak 2

Çi Încîl û çi Tewrat in

Di mensûx û **di** mulxat in

Bi wî navî musemmat in

Hukum çû kenze rehmanê⁹⁹

Mînak 3

Têkda ne **di** talib in, ne metlûb

Vêkra ne muhîbb in ew, ne mehbûb¹⁰⁰

94 Xanî, *Mem û Zîn*, r.95.

95 Xanî, *Mem û Zîn*, r.111

96 Melayê Cizîrî, *Dîwan*, r.19.

97 Bozarşan, *Ferhenga Kurdî*, c.I, r.702.

98 M. Xalid Sadîni, *Feqiyê Teyran -Jîyan, Berhem û Helbestên Wî*, Weşanên Nûbiharê, Îstanbul 2010, r.221.

99 Sadîni, *Mela Huseynê Bateyî... ..*, ji helbesta “Muhemmed Seyyîdê ‘Alem”, r.87

100 Xanî, *Mem û Zîn*, r.42.

Di her sê mînakên li jor de ravek tune ne. Di mînaka yekem de "xweşmêr û bêkêr" rengdêr in, di mînaka duyem de "mensûx û metlûb" jî rengdêr in lê di sa ravek tune ne. Mînaka sêyem jî "talib û metlûb" wiha ne.

Di klasîkên Kurdî de her wekî di mînakên me de jî dê bê dîtîn [di] çi bi forma [di] çi bi forma "-êd, -yêd, -êt" wekî qertafa ravekê dikare bi navdêr, rengdêr û cînanan re bê bikaranîn. Lê li hin cihan bi forma [di] bi tenê digel rengdêran tê bikaranîn. Di vê bikaranînê de ravek tune ye. Wekî:

Îro birîndar im ji dil
Sed ah û efxan ji me tê,
Dil bû birîndar û **di** kul
Ji dax û aha hesretê¹⁰¹

Dêhqan tu yî em wekî nihâl in
Ezman tu yî em bi xwe **di** lal in¹⁰²

Li gor tesbîta me bi taybetî Ehmedê Xanî di *Mem û Zîna* xwe de, di gelek cihan de bi vî awayî bi kar tîne. Ravek tune ye ji ber vê ne qertafa veqetandekê ye, lêbûn, mayîn û demê jî nîşan nade ji ber vê ne daçek e jî. Dema em ji helbestê derxînin wate naguhêre ji ber vê mirov dikare bibêje ev bêje an jî *peyûk* zêde ye di hevokê de. Dibe ku derheqê van mînanan de bê gotin ji bo weznê wisa hatiye nivîsîn. Lê di *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî de bikaranîna bi vî awayî gelek e. Ji bo her mînakê heke mirov bibêje ji ber weznê wisa kiriye, gelo helbestvaniya wî zeîf, qels nabe. Her wekî di mînanan de jî dê bê dîtîn di *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî de li gor tesbîta me digel rengdêran û bêyî ravek tê bikaranîn. Bi vî awayî mirov dikare bibêje ev bikaranîn jî ji bo pîtîkirin û xurtkirina wateyê ye. Bi taybetî Xanî ji bo xurtkirina wateyên rengdêran yên li dû [di]'yê tîn, bi kar tîne.¹⁰³ Nêrîna Badîllî di vê mijarê de nêzî Bozarslan e. Lê ji ber ku Badîllî bi berfirehî mijar venegotiye em nikarin zêde derheqê nêrînan wî de binivîsin. Bi kurtahî mirov dikare bibêje li gor Badîllî ji bo kirpandîna wateyê di hevokan de, "di" tê pêşiya pêveberê.¹⁰⁴

Nêrîna Bozarslan ji bo fêmkirina metnên klasîk û strana dengbêjan dê bi kêr bê. Çi biravek çi bêravek dema em bi vê nêrînê wateya helbest û stranên binirxînin dê baştir têbigêhin bê ka helbestvan/dengbêj çi dibê, dixwaze bala me bi ser ku da bikêşîne.

Taybetiyeke zîmanê Erebi jî di fêmkirina nêrîna Bozarslan de dê aliyê me bike. Di vî zîmanê de herfên zaîd hene mirov dikare peyva "herfa zaîd"ê, bi Kurdiya

101 Hayrullah Acar, *Şêx Ehmedê Feqîr, Metn û Lêkolîn*, Weşanên Nûbiharê, Îstanbul 2016, r.234

102 Xanî, *Mem û Zîn*, r.109

103 Me ji bo vê mijarê Mem û Zîna Ehmedê Xanî ji serî heya dawî xwend, di gelek cihan de wekî "êd, di" tê bikaranîn. Wekî qertafa ravekê digel cînavk, navdêr û rengdêran tê bikaranîn. Lê dema ne ravek be bi tenê digel rengdêran wekî [di] tê bikaranîn.

104 Bnr. Badîllî, *Türkçe İzahlı Kürtçe Grameri) Kürmançça Lehçesi*, r.156.

Kurmançî wekî “herfa zêde” fê m bike. Herfên zaid di zimanê Erebi de ji wan herfan re tê gotin ku ew herf di xurtkirina hevokan de tèn bikaranîn. Dema ev herf ji hevokê bèn avêtin di wateya esil ya di hevokê da kêmasiyek çênabe.¹⁰⁵ Di zimanê Erebi de gava herfek, daçek bi taybetî daçeka “bi”ya Erebi (ب) dema zaid bibe jê tê fêmkirin ku nivîskar an jî axêver dixwaze bala xwêner û bihîseran bikşîne bi ser mijarekê da.¹⁰⁶

Dibe ku bê pirsîn [di], çawa ji bo wateyekê din –li vir ji bo xurtkirina wateyê-tê bikaranîn? Herwekî tê zanîn ziman zindî ye û xwe nuh dike peyv, bêje, hevoksazî, teybetiyên ziman dikarin biguherin. Îro jî di Kurdiya Kurmançî de di hin devokan de zayend wenda dibe, hin devok ji bikaranîna ergativiyê bi dût ketine. “Di” jî dibe ku destpêkê de wekî veqetandekê dihat bikaranîn, lê niha hem [di] hem jî cînavkên berê “ê/ên/yên” ji bo veqetandekê tèn bikaranîn. Ji ber vê ziman meyleke din ji xwe re hilbijartiye êdî [di] ji bo tekîdê, xurtkirinê tê bikaranîn. Di klasîkên kurdî de mînak hene ku tê de bi tenê “ên” heye û bêyî [di]’yê tê bikaranîn. Yanî “ên” hem digel [di]’yê hem jî bi tenê wekî “ê/ên/yên” tê bikaranîn di klasîkên Kurdî de. Wekî mînak:

Yengiyên nîsbet ji nûnan¹⁰⁷

Selamên milyaketan

Bê hedd û bê hisêb in

Şubhetê avên şetan¹⁰⁸

Bibêjit secde bin latê murîdên wî dibin qate¹⁰⁹

Eşkal û xetên daîreê nuqteê ’ilm in¹¹⁰

Di van mînanan de “ê/ên/yên” ne digel [di]’yê lê bi tenê hatine bikaranîn. Ev jî nîşan dide ku hemû [di] ne ji bo weznê ye, ji bo xurtkirin û zexmkirina wateyê ye.

Dem a em li helbestên klasîk û her du bikaranîna [di]’yê di wan de binirxînin, sê ihtimal tèn pêşiya me: ya ji bo wezna helbestê ye, ya ji bo xurtkirina wateyê ye yan jî herdu taybetî digel hev in. Bikaranîna wê ya gelek zêde ihtimala yekem ji holê radike, her wekî me li jor got di gelek cihan de tê bikaranîn. Îhtimala duduyan yanî xurtkirina peyvên li du wan ji ihtimala yekem û sêyem bikêrtir e. Îhtimala sêyem jî dikare li hin cihan bê bikaranîn. Dibe ku hin helbestvanên klasîk hem ji bo weznê hem ji bo wateyê bi kar bînin.

105 Bnr. M. Edip Çağmar, *Alıştırmalarla Nahiv Arapça Dilbilgisi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2017, r.174-175.

106 Mirov dikare bibêje di vê beyta Siyahpoş de daçeka “bi”yê zêde ye: “Mehê enwarê go: “Ger tuy be sadîq/Heqîqet ku li min bûyî bi ‘aşîq.” Siyahpoş, *Seyf-ul Milûk Bedî-ul Cemal*, Amadekar: Bedirxan Amedî, Weşanên Nûbiharê, çapa duyem, İstanbul 2011, r.189.

107 Sadînî, *Feqiyê Teyran Jîyan, Berhem û Helbest*, r.131.

108 Sadînî, *Feqiyê Teyran Jîyan, Berhem û Helbest*, r.164.

109 Melayê Cizîrî, *Dîwan*, r.14.

110 Melayê Cizîrî, *Dîwan*, r.15.

Helbestvanên modern û romanûsên hemdem dikarin bi vî awayê [di]’yê bi kar bînin. Hem taybetiyêke zimanê Kurdî bê parastin hem jî dê fikrên xwe bi taybetî dema bixwazîna guhê xwêneran bi ser mijarekê de xwar bikin dê hêsantir bi lêv bikin.

Li vir em dixwazin ji bo her du bikaranîna [di]’yê çend mînak ji helbestên klasîk nîşanî xwêneran bidin. Dê bê dîtîna ku [di], di klasîkên Kurdî de hem digel ravekan tê bikaranîn hem jî digel rengdêran bêyî ravekê tê bikaranîn:

2.1. Digel Ravekan

2.1.1. Digel Navan (Raveka Navdêrî)

1- Mecmû’ê xezayînê **di** Qeyser
Hetta veke dexmeya Sikender¹¹¹

Di malika li jor de “Qeyser” nav e. Peyva “xezayîn” qaliba cem’a mukesseriye ye. Her du peyv digel [di]’yê wekî ravekekê hatine bikaranîn. Heke [di] ji ravekê derkeve wate naguhere digel [di]’yê dixwaze balê bixîne ser xwediyê xezainê.

2- Serê her hikmet û esrarê**t** rusûman edeb e
Narek di edeb û edeb ‘eynê nîşana xezeb e¹¹²

3- Barê **di** biran vekir temamî
Neqde **di** biran di nivê danî¹¹³ yanî barê birayan û neqde birayan

4- Bi şewra **di** Selman gelek şa dibûn
Li ser wê diman û hemî radibûn.¹¹⁴

5- Textê **di** mîr û begleran meydane cûqa goygeran
Eslan û cotê meyxuran mey dan şeraba saxerê¹¹⁵

6- Çoganê di dest digel gopalan
Havêtine gerdenê**d** xezalan¹¹⁶

2.1.2. Digel Rengdêran (Raveka Rengdêrî)

1- Ahûyê spî û çav **di** reş bûn
Biskên di siyah û bêhn di xweş bûn¹¹⁷

111 Xanî, *Mem û Zîn*, r.62

112 Hekkarî, *Dîwan*, r.267.

113 Hîzanî, *Yûsuf û Zuleyxa*, r.436.

114 Tîrêj, *Mewlûda Pêxember*, r.53

115 Melayê Cizîrî, *Dîwan*, r.240

116 Xanî, *Mem û Zîn*, r.176. Ji bo mînakan bnr heman berhem, r.115, 173, 283.

117 Xanî, *Mem û Zîn*, r.193. “Ew her du melek we pêk **di** xweş bûn” r.136; “Dê şubhetê vê demê

Di vê mînakê de sê [di] hene her du jî beriya rengdêrekê ne: “di reş, di siyah û di xweş”. “Biskên di siyah”, ravekbûna wê xuya ye. “çav di reş” bêhn di xweş” jî dikarin wekî “çavreş” û bêhnxweş” bête gotin. Bi me mirov nikare ji bo weznê sê caran di malîkekê de bi kar bîne. Lê, bi fikra me li vir Mem dixwaze bedewiya xezalê (Zînê) ji Mîr re teswîr bike. Ji ber vê şûna “biskên siyah”, çavreş û bêhnxweş” di beytekê de, [di]’yê sê caran dubare kiriye “biskên di siyah, çav di reş û bêhn di xweş”.

2- “Vewesta li hember û ling kirne cot
Bi peyvên **di** şêrîn Pêxember digot¹¹⁸

3- Bi remz û awrê çavan dilê min
Hezar şîşê **di** sor têda tewandî¹¹⁹

4- Ez mame digel dilê **di** xemgîn
Her lehze dikir ji bo wî tehsîn¹²⁰

5- Dilo! Kan al û eshabê **di** kamil
Dilo! Kan alim û şêxê **di** fadil¹²¹

6- Hesret û **kerbê di zêde** puşt li me carek tewand
Roj û şeb sin’et ji mer hişt ah û fixan û enîn¹²²

7- Bi hêvî tederru’ stû xwar kirin
Dua’yê **di** merwî gelek pur kirin¹²³

8- Bêkêf kirim zilfê **di** reş
Biskê siyah, zilfêd qemer
Eşq û muhbeta min li ser
Wêran ez im malim xirab¹²⁴

di xweş bin” r.114; “Bîlcumle di serxweş û muşewweş”, 260; .

118 Tîrêj, *Mewlûda Pêxember*, r.37. Bnr r. 37, “mîrovên **di** qenc”; r.46 “mervên **di** xas”. Di vê berhemê wergirtinek ji kovara Hawarê heye tê de [di] digel ravekên navdêrî tê bikaranîn: “Batê gundek e, ji gundê **di** Hekariyan.” Bnr Tîrêj, *Mewlûda Pêxember*, r.9. –ji kovara Hawarê, hejmar: 33, 1ê çiriya Pêşîn 1941, r.9 hetiyê wergirtin.

119 Hezroyî, *Dîwana Fethî*, r.190. “melayê **di** ferîd”; r.154, “şemalê **di** geşîn” Bnrheman berhem, r.152

120 Hîzanî, *Yûsuf û Zuleyxa*, r.297. “cilê **di** kemxa” bnr heman behrem, r.366; “cewahîrê di mezkûr”, “çaker û koleyê di mezbûr” Bnr heman berhem, r. 316

121 *Qesîdeyên Mala Seydayê Mele Es’edê Çoğreşî*, Amadekar: Mele Muhammedê Çoğreşî, Weşanên Mergemîr, Îstanbul 2005, r.37.

122 Mela ‘Eliyê Baquştanî, *Dîwana Baquştanî*, Metn û Lêkolîn: M. Zahir Ertekin, Weşanên Zanîngeha Soran, Bingöl 2017, r. 99.

123 Mela ‘Eliyê Baquştanî, *Sultan Şêxmûs*, Metn û Lêkolîn: M. Zahir Ertekin, Weşanên Name, Stenbol 2018, r.131.

124 Sadînî, *Feqiyê Teyran Jiyan, Berhem û Helbest*, r.161. “eshabê **di** xemxwar”, “ ‘alimên **di**

9- Dîwanî û meclisî belav bûn
Bîlcumle ji bo Memê **di** mehzûn¹²⁵

2.1.3. Digel Cînavkan

1- Aşê **di** me zaliman digêrrin
Dexlê **di** mezaliman dihêrin¹²⁶

2- "Wehareng e Haşim û 'Ebdilmenaf
Ku kalên **di** wî ne bi deng û bi nav"¹²⁷

3- Saqî nede min camê ez mestê meyhest im
Serxweşkirî çavê**t** mi aşufte dilê azû¹²⁸

4- Tev û hev dilê **di** wan tê de hebû
Lê dilê wî bi yekê qet çênebû¹²⁹

5- Dêrdê **di** me kûr in we curûh naête hed
Bê merhem û hem derman tenê mane çi hez

Eşkê **di** me sohr in wekî xalê xeddê yar
Bê hirqet û hem giryan tenê mane çi hez¹³⁰

6- Dor û madorê **di** min têk deng û zûrînê guran
Çav li berxê dil dikin kan serşivanê min gelo? ¹³¹

7- Li ser te ji ferzan e ey nûrê cân
Bizanê tu erkan û şertê **di** wan¹³²

---

hişyar" bnr heman berhem, r.224.

125 Xanî, *Mem û Zîn*, r.209.

126 Xanî, *Mem û Zîn*, r.142. "Qewlê di te", "Fe'lê di te" heman berhem, r.299; "sebiyê **di** min" heman berhem, r.96. "durrê di we" heman berhem, r.107; "Rûyê di wî ger çi terr bûn", r.172.

127 Tîrêj, *Mewlûda Pêxember*, r.21. Bnr "Hevalên **di** wî", r.39, 51; "derbê **di** wan" r.50; "Ze'îmên **di** wan", r.52; "malên **di** we", r.61;

128 Hekkarî, *Dîwan*, r.270.

129 M. Zahit Kardeşlik, *Mevlûd-i Şerif*, cih û demê çapê tune, r.22. Bnr "tesbîhê di wan", r.27; "çavê di min", r.23; "qunaxê di wan", r.39; "zozanê di wan", r.40

130 Mela Zahîrê Tendurêkî, *Dîwan*, Amadekar: Mela Abdurrahman Biçici, Weşanên Nûbiharê, Îstanbul 2007, r.199

131 Yakup Aykaç, *Dîwana Hezîn (Metn, Lêkolîn û Fenheng)*, Teza Maşterê Ya Neçapbûyî, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Kürt Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Bingöl 2015, r.398. "leşkerê **di** wan" heman berhem, r.480.

132 İbrahim Gözetin, *Mele Xelîlê Sêrtî û Berhemê Wî ya Nehcu'l-Enam (Metn û Lêkolîn)*, Teza Maşterê Ya Neçapbûyî, Muş Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Kürt Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Muş 2015, r.110.

8- Ji heybet û tirsî dipirsîn li xwe
Ku her yek diçin ba nebiyyê **di** xwe¹³³

2.2. Bikaranîna [di]’yê Bêyî Ravek

Her wekî me li jor nivîsî bikaranîna bi vî awayî di *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî de ji berhemên din zêdetir in.¹³⁴ Di hemû berhemê de me gelek mînak tesbît kirin. Ji bo mijar baştir bê fêmkirin 46 mînak yan bixwe hat nivîsîn yan cihê wan di jêrenotan de hat nivîsîn. Ji bilî Ehmedê Xanî me ji berhemên Bateyî, Feqiyê Teyran û Melayê Cizîrî jî mînak anîn. Tu angaştî me tune ku hemû mînakên bi vî awayî yê van berhemên ev in. Wekî nîşeyê girîng mirov dikare bibêje ev [di]ya bêravek beriya pêveberan tê.¹³⁵

1- Kurmanc-i ne pîr **di** bêkema in
Emma **di** yetîm û bêmeçal in.

Fîlcumle ne cahil û nezan in
Belkî **di** sefil û bêxudan in¹³⁶

Dema mînaka li jor bê nîrxandin dê bê dîtin ku “bêkema, yetîm, bêmeçal, sefil û bêxudan” rengdêr in [di] bîyî ravekiyê beriya van rengdêran û hatiye nivîsîn. Heke em her sê [di]’yan ji helbestê derxin kêmasiyek ji aliyê hevoksazî û wateyê ve çênabe. Lê bi me ev [di] ji bo pîtkirin û xurtkirina rengdêran hatiye bikaranîn. Xanî mîna ku dixwaze balê bikêşîne li ser nebêkema li Kurmancan lê yetîm û bêmeçalbûna wan. [di], di van mînan de jî beriya pêveberan hatiye.

2- Hikmet ew e ev hemî li kar in
Hindek **di** peya û hin siwar in
Hindek **di** betî- û hin serî’ in
Hindek **di** mu’în û hin menî’ in¹³⁷

3- Nabînî bi qîmet in cewahir
Lew ra ku di hindik in, **di** nadir¹³⁸

133 M. Emîn Heyderî, *Akidetul İman*, dîrok û cihê çapê tune ye, r.17.

134 Mem û Zîna Ehmedê Xanî ji alî bikaranîna du daçekan digel hev jî balkêş e. Di gelek cihan “ji bo” digel “ra”yê tê bikaranîn. Wekî mînak ji bo “ji bo te/me/xwe/wî/mi ra: r.28, 36, 87, 100, 101, 104, 107, 110, 132, 155, 157, 158, 162, 163, 170, 183, 198, 204, 217, 219, 227, 231, 244, 246, 248, 264, 265, 285, 293, 294, 295, 301 (di gelek rûpelan du caran derbas dibe)

135 Di hevokên navdêrî de tê dîtin. Hevokên ku ji aliyê cûreyê pêvebera xwe ve navdêrî ne.

136 Xanî, *Mem û Zîn*, r.42

137 Xanî, *Mem û Zîn*, r.67. “hinek **di** ustad”, “hinek **di** cellad”, r.67.

138 Xanî, *Mem û Zîn*, r.297. “hinek **di** ‘adil”, “hin **di** cahil” r. 112; “hinek digel **di** bengî”

Mînakên bi vî awayî "hin/hindek" digel [di]yê ji mînakên din pirtir in. Dema mirov van mînakan bixwîne, dê bibîne ku ne ravek in hin ji wan ji hevok an jî ji darazan pêk tên û carna bi pêvebera "in" bi dawî dibin. Her wekî tê zanîn "in" jî bo pirjimariyê tê bikaranîn.

4- Yan şubhetê min **di** bê Mem in hûn?
Lewra weku min **di** pîrr xem in hûn¹³⁹

5- Enwa'ê milel xudankitêb in
Kurmanci tenê **di** bê hisêb in¹⁴⁰

6- Ew bûne ji 'eşqê van **di** bêhûş
Ev bûne ji husnê wan **di** medhûş¹⁴¹

8- Biskan biwerîne ser hîlalan
Sewda ke di Bekkeyê Bîlalan¹⁴²

9- Em çari bira hebûn **di** sadiq
Herçari li xidmeta wî 'aşiq¹⁴³

10- Hukkam bi batin û bi zahir
Bê şubhe muşabih in bi agir

Zahir **di** sibahî û bi nûr in
Batin ji medareê di dûr in¹⁴⁴

11- **Fikirîne** ruxê di wan **di** taze
Şermende dibûn bi cayê **xaze**¹⁴⁵

---

r.128; "Hindek **di** helîm û hin **di** dijwar", r.140; "Hindek **di** munafîq ademî ne." r.133; "hinek di **xweşreng**" r.129; "hinek **di** mehrûm", r.280; "Hindek **di** şefaf û hin **di** tarî", r.283; "Hindek di heram û hin helal in" r.284; "hin **di** dewwar" "hin **di** seyyar" r.129; "hindek di seqîl" "Hindek di xefî" r.286; "Hin kuştî di girtî hin fikende", r.175.

139 Xanî, *Mem û Zîn*, r.182. "Yan şubhetê Tacidîn di cebbar", r.282; "Lew ra **di** 'elîl û derdenak in/Lew ra **di** hezîn û sineçak in", r.182;

140 Xanî, *Mem û Zîn*, r.41. "Ev çerx û felek **di** bê eman in" r.114; "Erbabê xerez **di** pîrrxuroş in" r.53; "Ew hor û perî **di** bêbedel bûn" r.58.

141 Xanî, *Mem û Zîn*, r.98

142 Xanî, *Mem û Zîn*, r.149.

143 Xanî, *Mem û Zîn*, r.225. "Mehkûmû 'eleyhî bûn **di** teqdir", r.300; "Man Zîn û Mem di bê serencam", r.148

144 Xanî, *Mem û Zîn*, Amdekar: Huseyn Şemrexî, r.146. "sibahî" wekî "sipahî" di ya Jan Doşt de derbas dibe. Dîsa "medare" wekî "mudare" derbas dibe *Mem û Zîn*, Şîrove û Kurdiya îro: Jan Doşt, r.362.

145 Xanî, *Mem û Zîn*, r.120 "di wan di taze" di ya Jan Doşt de wekî di wan-êd taze" derbas dibe.

12- Têkda **di** munasib û muwafiq
Vêkra **di** musafih û mu'aniq¹⁴⁶

13- Bêhiş dikevin gelek dimînin
Gava weku radibin **di** dîn in

Ev xatemene ewan di dest in
Goya tu dibê bi van **di** mest in¹⁴⁷

14- Vêkra **di** bedî'ulîştîrak in
Têkda **di** serî'ulînfîkak in¹⁴⁸

15- Dema ew tên bi bazî tên digel qewsên şîrazî tên
Çi mûkar in **di** tazî tên bi de'wa têne lêkdanê¹⁴⁹

16- 'Er'eran ta **di** şepal in wereqan cezbe ye vê ra
Nergizan ser **di** giran in li binefşan xem û tab e¹⁵⁰

17- Nergizên şengi **di** mest in çep û rast
Saqiyan cami di dest in çep û rast
Rast û çep tên ceger û sîne kulab
'Er'erên şengi **di** mest in çep û rast¹⁵¹

18- Du nûn **di** siyahreng in
Bi sir li me ku kêşan
Derbên ewan xedeng in¹⁵²

19- Tinê min heyf li wan tiştan
Li beybûnan li bamiştan
Xwezî ev reng ne êvîştan
Di asmînê **di** namdar e¹⁵³

146 Xanî, *Mem û Zîn*, r.128. "Têkda ne **di** talib in, ne metlûb" bnr r.42.

147 Xanî, *Mem û Zîn*, r.95. "Te d'go ku kurê di min **di** dîn in" r.97.

148 Xanî, *Mem û Zîn*, r.286. "Lê zêde di nadirilwuqu' in", r.290; "Herdu di betal û bê temîz in", r.234; "...di bêtemîz in", r.232; "Em pêkve di lazim in, di melzûm", r.264; "Bes dost ne dê di mu'teber bin?", 282;

149 Melayê Cizîrî, *Dîwan*, r.230.

150 Melayê Cizîrî, *Dîwan*, r.180. "hin **di** şîrîn esmer in", r.19; "lê **di** pir in", r.84; "Ê diyî ew bi xwe carek **di** 'ecêb im ku bi hiş tê", r.258.

151 Melayê Cizîrî, *Dîwan*, r.43. "me qeran dîne **di** meşt", r.61; "Du talançî **di** meşhur tê..", r.230.

152 Sadîni, *Feqiyê Teyran Jiyan, Berhem û Helbest*, r.183. "Mehbûb **di** tîr awir in", r.185; "Lew min birin **di** kul bû", r.154; "Daxên me pur **di** kul in", r.184

153 Sadîni, *Feqiyê Teyran Jiyan, Berhem û Helbest*, r.214; "**Di** xafil im sehergah", r.154.

20- Ehmeq **di** pirr nîşan in
Nîşan in jê pirrbêjî
Çu j' dinyayê nizanin..¹⁵⁴

21- Gelî xelqan binêrin, şûrê di xwe kişandin
Wereng hevdu dihêrin, eyar li hev dirandin
Ji canê xwu **di** têr in, bo nefsi l'hev qetandin
Eshabê mîslê şêr in, serî j'ka'ran d'firandin¹⁵⁵

22- heft hezar û heft hezar, çûne ji xelqê kuffar
"Laheqê cehnemê nar", dibûne xelqê facir
Eshab mane hezar, ew dilber in **di** sabir¹⁵⁶

23- Hem selatê ser Muhemmed **di** sewab
Purrî xêrtir ew ji 'itqa pur riqab¹⁵⁷

24- Gul mîslê wê rû **di** xûb û taze
Xweh lê dixuya mîsalê taze¹⁵⁸

25- Dildayî be hev, du yarê sadîq
Vêkra **di** musahib û muwafiq¹⁵⁹

26- Îro birîndar im ji dil
Sed ah û efxan ji me tê,
Dil bû birîndar û **di** kul
Ji dax û aha **hesretê**¹⁶⁰

DEWSA ENCAMÊ

Xebatên li ser zimanê Kurdî û bikaranîna wê di berhemên klasîk û folklorê de, bi me niha di serdema destpêkê de ye. Xêbatên hûr û kûr li ser berhemên klasîk û folklorê pêwîst in. Her du cure jî mentîqa Kurdiya xwerû bi kar tînin. Di vê xebatê de me giraniya xwe da ser berhemên klasîk û bikaranîna [di]’ya

154 Sadinî, *Mela Huseynê Bateyî*..... r.60

155 *Qewlê Newala Siseban*, Amadekar û Tipguhêz: Ahmet Demir, Weşanên Nûbiharê, Îstanbul 2012, r.53

156 *Qewlê Newala Siseban*, r.55

157 M. Zahir Ertekin, *Mewlûda Mela 'Eliyê Baqûstanî Metn û Lêkolîn*, Weşanên Zankoya Soran, Hewlêr 2017, r.92.

158 Siwadî, *Leyla û Mecnûn*, Tipderbasiya latînî: M. Reşit Irgat, Amadeyiya ji bo weşanê: Selman Dilovan, Weşanên Nûbiharê, Îstanbul 1999, r.57.

159 Siwadî, *Leyla û Mecnûn*, r.59

160 Acar, *Dîwana Şêx Ehmedê Feqîr*...., r.234

kirpandinê di wan de. Ji mînanan jî tê fêmkirin di hemû klasîkên me tesbîtkirî de [di] hem bi ravek hem jî bê ravek tê bikaranîn. “Di”ya bêravek di *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî de ji berhemên din pirtir tê bikaranîn. Em dikarin ji alî fêmkirinê ve ji têsira wê ya tekîdê sîd wergirin ji bo fêmkirina helbestên Xanî. Nêrîn û tesbîta Bozarslan jî dê aliyê me bike.

Lazim e ziman bi hemû rengê xwe bê parastin. Ev taybetiya [di], di kirpandina wateyan de wê alîkar be ji bo nivîsên serdema me û li dû me. Di helbestên klasîk û stranên dengbêjan de hê jî li kar e. Di klasîkên Kurdî de ji stranên pirtir tê bikaranîn, lê digel pîrbûna xwe di fêmkirina metnên klasîk de tesîra [di]’yê ya tekîdê mîna ku hatiye jibîrkirin.

Herwiha dikaranîna wê helbestên modern de nayê dîtîn. Pêwîst e em ji jibîrkirin wendabûnê re nehêlin vê taybetiyê. Romannivîs, pexşannivîs, helbestvan dikarin vê taybetiyê bi kar bînin. Helbestvanên modern dikarin [di]ya kirpandinê bi kar bînin û ji nû ve jîn bidin û vejînin vê *peyvîkê*. Bi vî awayî hem taybetiyeke zimanê Kurdî bê parastin hem jî dê fikrên xwe bi taybetî dema bixwazîna guhê xwênerên xwe bi ser mijarekê de xwar bikin dê hêsantir bi lêv bikin.

Wekî peyva dawî; xebatên akademîk bi pîrsek/pirsan dest pê dikin û bi pîrsek/pirsan divê xelas bibin. Bi vî awayî rê vedikin/fireh dikin ji xebatên li dû xwe re. Xebata li ber destê we jî bi pîrsek dest pê kir. Ev [di] ne daçek e, zelal e, lê çi ye? Dîsa bi pîrsek diqede: Çi ma di *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî de pîr tê bikaranîn?

ÇAVKANÎ

Acar, Hayrullah, *Dîwana Şêx Ehmedê Feqîr, Metn û Lêkolîn*, Weşanên Nûbiharê, İstanbul 2016.

Aykaç, Yakup, *Dîwana Hezîn (Metn, Lêkolîn û Fenheng)*, Teza Masterê Ya Neçapbûyî, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Kürt Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Bingöl 2015.

Badıllı, Kemal, *Türkçe İzahlı Kürtçe Grameri) Kürmançça Lehçesi*, Ankara 1967

Baqustanî, Mela ‘Eliyê, *Dîwana Baqustanî*, Metn û Lêkolîn: M. Zahir Ertekin, Weşanên Zanîngeha Soran, Bingöl 2017.

....., *Sultan Şêxmûs*, Metn û Lêkolîn: M. Zahir Ertekin, Weşanên Name, Stenbol 2018.

Bateyî, Melayê, *Mevlid-i Nebî*, Weşanên Ayfa Basın, cih û dîroka çapê tune ye

Bazîdî, Mela Mehmûdê, *Cami’eya Risaleyan û Hikayetan Bi Zimanê Kurmancî*, Amadekar: Ziya Avcı, Weşanên Lîs, İstanbul 2010.

....., Mela Mehmûdê Bayezîdî, *Adat û Rusûmatnameê Ekradiye*, Lêkolîn: Jan Dost, Weşanên Nûbiharê, İstanbul 2010.

Bedir-Xan, Celadet Alî, *Elfabêya Kurdî Bîngêhên Gramera Kurmancî*, Weşanên Nefelê, İstanbul 1998.

- Emîr Celadet Bedir Xan - Roger Lescot, *Kürtçe Dilbilgisi (Kurmancî)*, Weşanên Dozê, İstanbul 2011.
- Bozarslan, M. Emin , *Ferhenga Kurdî*, Weşanên Deng, c.I, İstanbul 2011.
....., *Ferhenga Kurdî* , Weşanên Deng, c.II, İstanbul 2016.
- Cizîrî, Melayê, *Dîwan*, Amadekar: Selman Dilovan, Weşanên Nûbiharê, Stenbol 2012.
- Çağmar, M. Edip, *Alışturmalarla Nahiv Arapça Dilbilgisi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2017.
- Dehqan, Mustafa, "Du helbestên Kurdî yê Mistefa Xan Beg", Wergera Ji Îngilizî: Mehmet Şirin Filiz, *Nûbihar Kovara Çandî Hunerî Edebî*, Hejmar: 137, Payîz 2016.
- Dêreşî, Se'îd, *Dîwana Weda'î*, Weşanên Nûbiharê, İstanbul 2012.
- Ertekin, M. Zahir, *Mewlûda Mela 'Eliyê Baqustanî Metn û Lêkolîn*, Weşanên Zankoya Soran, Hewlêr 2017.
- Findikî, Seyid Eliyê, *Dîwan*, *Weşanên Nûbiharê*, Çapa 8em, İstanbul 2018.
- Gözeten, İbrahim, Mele Xelîlê Sêrtî û Berhema wî ya Nehcu'l-Enam (Metn û Lêkolîn), Teza Masterê Ya Neçapbûyî, Muş Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Kürt Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Muş 2015.
- Hekkarî, Perto Begê, *Dîwan*, Amadekar: Tehsîn İbrahim Doskî, Weşanên Nûbiharê, İstanbul 2014.
- Heyderî, M. Emîn, *Akidetul İman*, dîrok û cihê çapê tune ye.
- Hezroyî, Mela Ebdulfettah, *Dîwana Fethî*, Berhevkirin: Tehsîn İbrahim Doskî, Latînzekirin: M. Xalid Sadînî, Weşanên Nûbiharê, İstanbul 2012.
- "Hînaraj Tadjîn: Min di 13-14 saliya xwe de dest bi nivîsarê kiriye!" Hevpeyvîn: Nihad Gültekin, Nûbihar, Bihar 2019, hejmar: 147.
- Hirorî, Newzad, "Behdînî û Kurmancî", http://www.nefel.com/kolumnists/kolumnist_detail.asp?MemberNr=10&RubricNr=24&ArticleNr=1366 22/09/2016.
- Hîzanî, Selîmiyê, *Yûsuf û Zuleyxa*, Edîsyon-Krîtîk û Amadekar: Ayhan Tek, Weşanên Nûbiharê, İstanbul 2013.
- Jardine, Captain R. F., *Bahdînan Kurmanjî A Grammar of The Kurmanjî of the Kurds of Mosul Division And Surrounding Districts Of Kurdistan*, Baghdad 1922.
- Kardeşlik, M. Zahit, *Mevlûd-i Şerîf*, cih û dema çapê tune ye.
- Kızılkaya, Muhsin, *Kayıp Dîwan*, Weşanên İletişimê, İstanbul 2001.
- Liceyî, Mela Mihemedê, *Dîwana Hadî*, Amadekar: Tehsîn İbrahim Doskî, Latînzekirin: M. Xalid Sadînî, Weşanên Nûbiharê, İstanbul 2012.
- Muhammed, Hussein, *Dengnasî Di Kurdî De*, r.95. ji bo pirtûkê bnr <https://ziman-nas.files.wordpress.com/2016/08/dengnasi/> 05/10/2019.
- Qewlê Newala Sîseban*, Amadekar û Tîpguhêz: Ahmet Demir, Weşanên Nûbiharê, İstanbul 2012.
- Seîdê Nûrsî, Bedîuzzeman, *Ji Hemîşkên Nivîsoka Ronahiyê*, Wergêr: Muhemmed Zahidê gunehkar, Weşanxaneyê Zehra, İstanbul 2016.
- el-Qoxî ed-Diyarbakrî, Ehmed Hilmî, *Gulzara Hemûkan Şerha Nûbehara Biçûkan*, Weşanên Diyarbakır Söze, Diyarbakır, Dîroka çapê tune ye.
- Qesîdeyên Mala Seydayê Mele Es'edê Çoğreşî*, Amadekar: Mele Muhemmedê Çoğreşî, Weşanên Mêrgemîr, İstanbul 2005

- Rhea, Samuel A., "Brief Grammar And Vocabulary Of The Kurdish Language Of The Hakari District", *Journal Of The American Oriental Society*, Vol: X, 1872.
- Sadîni, M. Xalid, *Mela Huseynê Bateyî Jiyan, Berhem û Helbestên Wî*, Weşanên Nûbiharê, İstanbul 2010.
- ....., *Feqiyê Teyran, Jiyan, Berhem û Helbestên Wî*, Weşanên Nûbiharê, İstanbul 2010
- ....., *Heyranokên Kurmancî*, Weşanên Nûbiharê, İstanbul 2011, r.32.
- Siwadî, *Leyla û Mecnûn*, Tîpderbasiya latînî: M. Reşit Irgat, Amadeyiya ji bo weşanê: Selman Dilovan, Weşanên Nûbiharê, İstanbul 1999.
- Siyahpoş, *Seyf-ul Milûk Bedî-ul Cemal*, Amadekar: Bedirxan Amedî, Weşanên Nûbiharê, çapa duyem, İstanbul 2011.
- Sönmez, Nesim, *Dîwana Şêx Muşerrefê Xinûkî*, Seyda Kitabevi, Diyarbakır 2018, r.277.
- Şemo, Ereb, *Şivanê Kurmanca*, Amadekar: Mistefa Aydoğan, Weşanên Lîsê, Diyarbakır 2016
- Şemzîni, Miradxan, "Devoka Devera Şemzînan di nav Zaravayê Kurmancî de", Nûbihar 144
- Tan, Samî, *Rêzimana Kurmancî*, Weşanên Enstituya Kurdî ya Stenbolê, İstanbul 2011.
- ....., *Nîrxandîneke Zimanzanî Li Ser Du Berhemên Biyanî yên Rêzimana Kurmancî*, teza mastêrê ya neçapkirî, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Mardîn 2018.
- Tendurekî, Mela Zahirê, *Dîwan*, Amadekar: Mela Abdurrahman Biçici, Weşanên Nûbiharê, İstanbul 2007.
- Teremaxî, Mela Eliyê, *Tesrîfa Teremaxî*, Metn û Analîz: Merdan Newayî, Weşanên Nûbiharê, İstanbul 2018.
- Tîrêj, *Mewlûda Pêxember*, Tîpguhêzî û Amadekarî: Dilawer Zengî, Weşanên Peywend, İstanbul 2015
- Xanî, Ehmedê, *Mem û Zîn*, Amadekar: Huseyn Şemrexî, Weşanên Nûbiharê, İstanbul 2010.
- ....., *Mem û Zîn –Şîrove û Kurdiya Îro: Jan Dost*, Weşanên Avestayê, İstanbul 2010.
- ....., *Newbehara Biçûkan*, Navê Weşanxanê, cih û diroka çapê tune.
- ....., *Hemû Berhem*, Weşanên Lîsê, İstanbul 2008.
- Yaşın, Abdullah, *Kürt Filozofu Şeyh Ehmedê Xanî Hazretleri*, Weşanên Lîsê, Ankara 2012.
- Yıldız, Ayhan, *Hûnera Vegotina Bedew A Devkî û Nivîskî, 1*, Weşanên Lorya, İstanbul 2017.
- ....., "Referansên Gramera Kurdî di Edebîyata Devkî ya Gel da", *Dil Bilimleri Klasik Sorunlar-Güncel Tartışmalar*, Weşanên Mardîn Artuklu Üniversitesi, Editor: M. Nesim Doru-Ömer Bozkurt, Mardîn 2018, r.155-189.